

Xhamitë dhe minaret e Azerbajxhanit ishin një tipar dallues i arkitekturës së Irevanit në kartolinat ruse të fundit të shekullit të 19-të.

Nga Musa GASIMLI,
*Anëtar korrespondues i Akademisë
Kombëtare të Shkencave të Azerbajxhanit*

SI U BË IREVANI KRYEQYTETI I ARMENISË

Në maj 1918, ndodhi një delimitim kombëtar dhe shtetëror në Kaukazin e Jugut, i cili sapo ishte çliruar nga kolonializmi carist rus dhe u shpallën republikat e pavarura të Azerbajxhanit, Gjeorgjisë dhe Armenisë. Vlen të përmendet se Armenia (Republika Ararat) fillimisht zotëronte një territor të vogël që nuk kishte vendbanime urbane të përshtatshme për kryeqytetin e saj. Këshilli Kombëtar Armen i kërkoi Azerbajxhanit të lëshonte qytetin e Irevanit (Erivan) si kryeqytet. Çështja u diskutua nga përfaqësuesit e të dy këshillave kombëtarë dhe u shqyrtua më tej nga Këshilli Kombëtar i Azerbajxhanit (Mysliman) në Tbilisi më 29 maj.

Fatali Khan Khoyski, Kryetar i Këshillit të Ministrave të Republikës Demokratike të Azerbajxhanit (RDA), iu drejtua anëtarëve të Këshillit. Pasi i informoi ata për përparimin në negociatat në vazhdim me Këshillin Kom-

bëtar të Armenisë, Khoyski tha se **shteti armen kishte nevojë për një qendër politike dhe se vetëm Irevani mund t'i shërbente këtij qëllimi për shkak të marrjes së kontrollit të Turqisë mbi Aleksandropolin (aktualisht Gyumri)**. Prandaj, tha ai, ky lëshim ishte i pashmangshëm.

Pas një debati, u hodhën 16 vota pro propozimit dhe një kundër, me tre persona që abstenuan. Më pas u diskutua çështja e krijimit të një konfederate Azerbajxhano-Armene dhe struktura e saj (1). Menjëherë pas atij takimi, një grup ligjvënësish nga Irevani lëshuan një letër proteste duke kërkuar shfuqizimin e vendimit për dhënien e qytetit. Megjithatë, dokumenti thjesht iu bashkëngjiti një protokollit përkatës pa debat gjatë një seance të mbajtur më 1 qershor (2).

Një hartë ushtarake ruse e vitit 1903 tregon se të gjithë emrat e vendeve të provincës Irevan ishin me origjinë turke

Që më 27 maj, **Nasib Bay Yusifbayli (Usubbayov)**, një anëtar i Këshillit Mysliman Transkaukazan, dorëzoi një raport në një mbledhje të jashtëzakonshme të Këshillit Kombëtar të Azerbajxhanit, të mbledhur për të diskutuar situatën pas shpërbërjes së Seimit Transkaukazan. Folësi tha: *“Sipas përfaqësuesve osmanë në Batum, uniteti dhe solidariteti i kombeve Transkaukaziane do të jetë garantuesi kryesor i prosperitetit në Transkaukazi. Nga ana jonë, disa lëshime territoriale ndaj armenëve do të jenë të nevojshme për ta arritur këtë”* (3).

Pra, cilat ishin saktësisht shkaqet e vendimit për t'ia dorëzuar Irevanin Armenisë? Para së gjithash, u ushtrua presion nga shtetet e huaja. Kështu, **qeveria dhe udhëheqësit ushtarakë të Perandorisë Osmane, një vend që kishte pësuar pasoja të rënda për shkak të të ashtuquajturës “çështje armene”, sugjeruan të lireshin mënjatë të gjitha dallimet dhe të jetonin në paqe përkrah armenëve, duke bërë thirrje për marrëveshje ndëretnike midis azerbajxhanasve dhe armenëve, si parakusht për realizueshmërinë e shteteve të tyre.**

Sipas një dokumenti të titulluar “Roli kundërrevolucionar i partisë Dashnaktsutyun”, të hartuar më vonë nga autoritetet sovjetike, qeveria dashnak e Armenisë

përfundoi një marrëveshje me qeverinë osmane që parashikonte tërheqjen përfundimtare të të gjitha njësisë kombëtare armene në varësi të Këshillit të Bakusë nga Baku, në këmbim të ndihmës osmane dhe gjermane. Armenia po merrte gjithashtu një angazhim për të organizuar propagandën në qytet, me qëllim dorëzimin e saj të trupat turke (4).

Së dyti, **armenët ishin një faktor i rëndësishëm për t'u llogaritur në rajonin e Kaukazit Jugor deri në atë kohë.** Këtë e dëshmon një memorandum i qeverisë britanike i datës 28 tetor 1918. *“Hyrja e armenëve në Kaukaz nga Turqia si refugjatë në dekadat e fundit, kërkon një zgjidhje për ‘çështjen armene’. Domethënë, lind çështja e vendosjes së qendrës së një Armenie të ardhshme në jug të Azisë së Vogël”,* thuhej në memorandum (5).

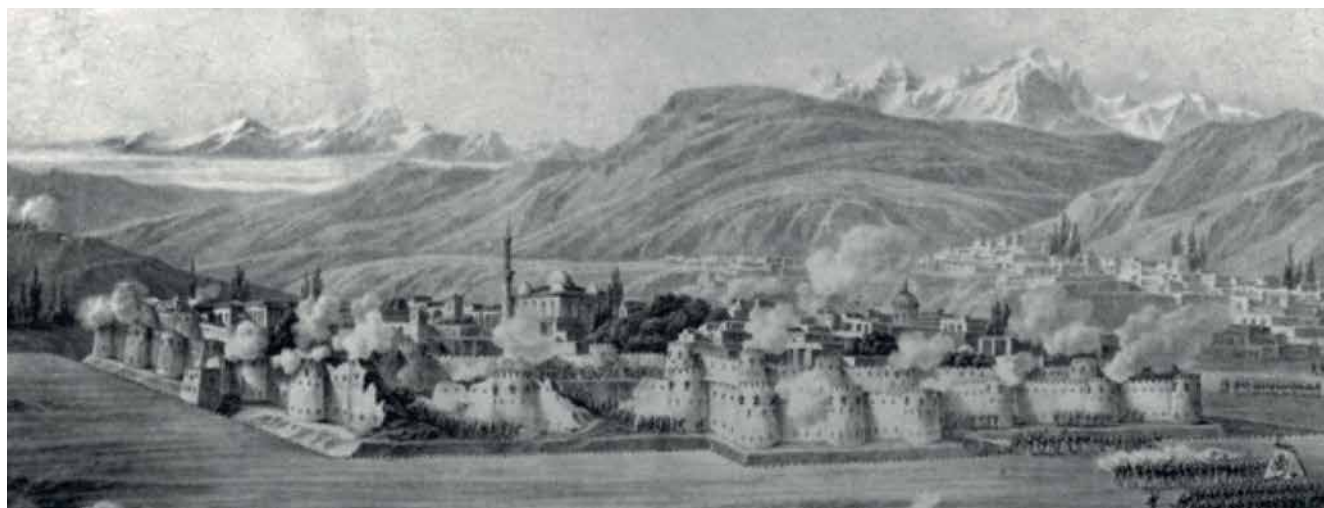
Së treti, shteti armen i sapokrijuar kërkonte vërtet një kryeqytet. Fillimisht, Aleksandropoli u konsiderua si një kryeqytet i mundshëm. Megjithatë, udhëheqësit armenë filluan të shikojnë Irevanin për këtë qëllim pasi Aleksandropoli përfundoi nën kontrollin e ushtrisë osmane si rezultat i një lufte jetëshkurtër. Shumica e banorëve të këtij qyteti ishin azerbajxhanas. Që në periudhën e Luftës së Parë Botërore, zyrat e organizatave armene u zhvendosën atje nga Tbilisi, me udhëzimin e autoriteteve ruse.

"Shkrepja e Jerevanit. 1827". Artisti F. Rubo. Nga fotografia duket qartë se qyteti kishte arkitekturë azerbajxhanase

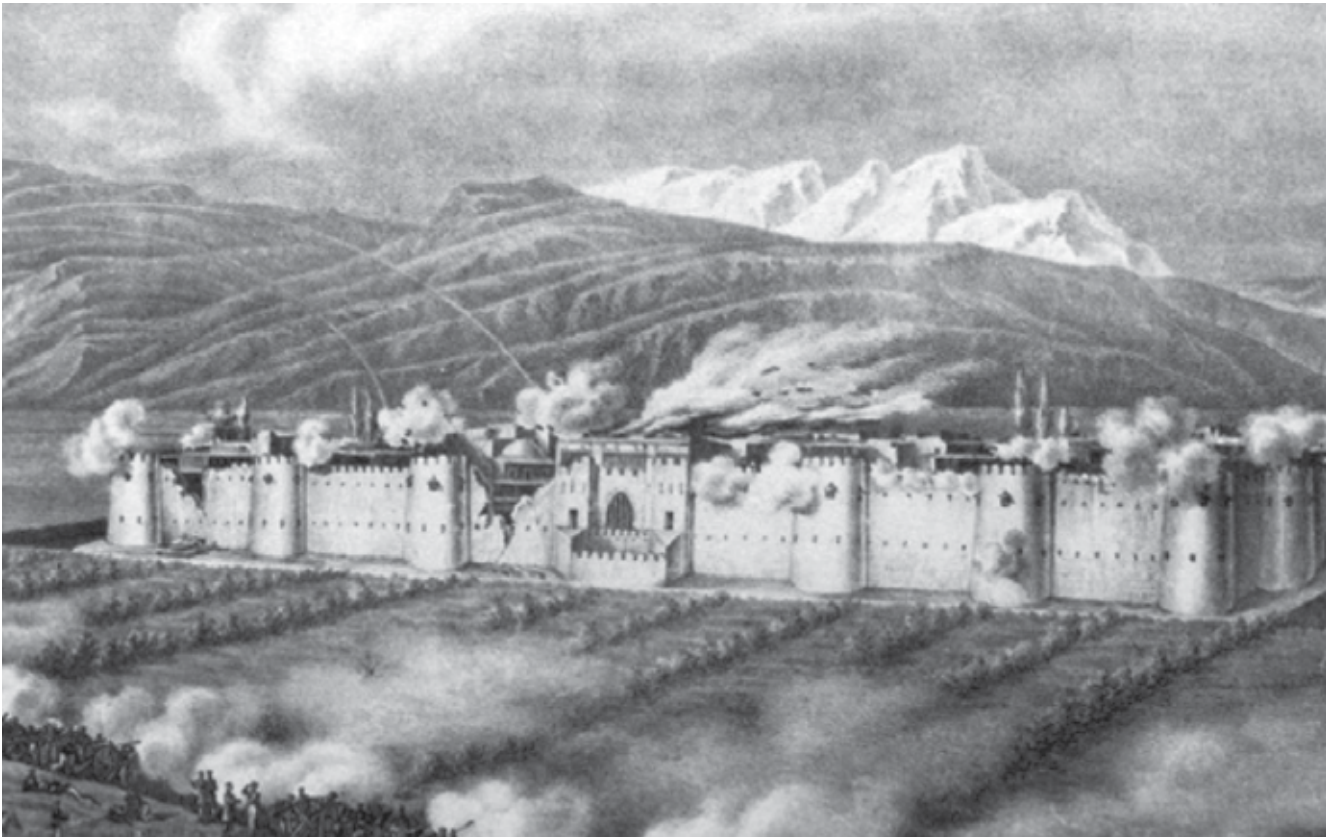
Së fundi, procesi i krijimit të një shteti azerbajxhanas ishte jashtëzakonisht sfidues në fillim. Guvernatori i Bakut ishte nën kontrollin e Këshillit të Bakut, i drejtuar nga bolshevikët, të cilët kishin arritur një marrëveshje me dashnakët. Përveç kësaj, njësitë ushtarake Dashnak dhe Bolshevik po kryenin akte të përgjakshme në një sërë zonash të tjera, veçanërisht në Karabak, si dhe në provincat Guba, Shamakhi dhe Nukha. Duke marrë parasysh këtë situatë të rëndë, Këshilli Kombëtar i Azerbajxhanit

dhe qeveria që kishte formuar, po bënë përgatitjet për t'u zhvendosur nga Tbilisi në Ganja, e cila ishte caktuar si kryeqytet i përkohshëm. Megjithatë, as në Ganja nuk kishte qetësi, duke qenë se popullsia armene ishte kundër qeverisë së re. Një nga detyrat urgjente me të cilat përballej qeveria ishte çlirimi i Bakut, një kryeqytet natyror dhe qendër kryesore ekonomike e vendit me industrinë e saj të zhvilluar të naftës, e cila konsiderohej si "çelësi" i Azerbajxhanit.

Sulmi i trupave ruse në kalanë e Irevanit. Gravurë e vitit 1828. Artisti V. Mashkov

Sulmi i trupave ruse në kalanë Sardarabad. 1828. Artisti V. Mashkov

Të gjithë këta faktorë kërkuar ndërtimin e një ushtrie të gatshme luftarake. Megjithatë, **zhvillimi i forcave të armatosura po pengohet nga sfida serioze që ishin përtej kontrollit. Meqenëse popullsia myslimane e Perandorisë Ruse nuk i nënshtrohet shërbimit të detyrueshëm ushtarak, Azerbajxhani u tejkalua dukshëm ushtarakisht nga Gjeorgjia dhe Armenia.** Ky faktor, në vetvete, u konsiderua një arsye e vlefshme për dhënien e Irevanit; Përfaqësuesit e Këshillit Kombëtar të Azerbajxhanit u bënë gjithnjë e më të sigurt se një veprim i tillë, në fakt, do të lehtësonte arritjen e paqes midis dy popujve. Megjithatë, rrjedha e zhvillimeve në vijim tregoi se kjo shpresë ishte e pajustificuar. **Pasi morën Irevanin si kryeqytetin e tyre, dashnakët armenë parashtruan pretendime territoriale edhe më ambicioze, që synonin Nakhçivanin, Zangazurin dhe Karabakun.** Ata planifikonin të krijonin një "Armeni të madhe" që shtrihej midis Mesdheut, Detit të Zi dhe Kaspikut, e cila do të përfshinte gjithashtu të gjithë pjesën lindore të Azisë së Vogël dhe pjesën jugore të Kaukazit Jugor, d.m.th., kryesisht territoret që nuk kishin qenë kurrë pjesë e shtetit armen.

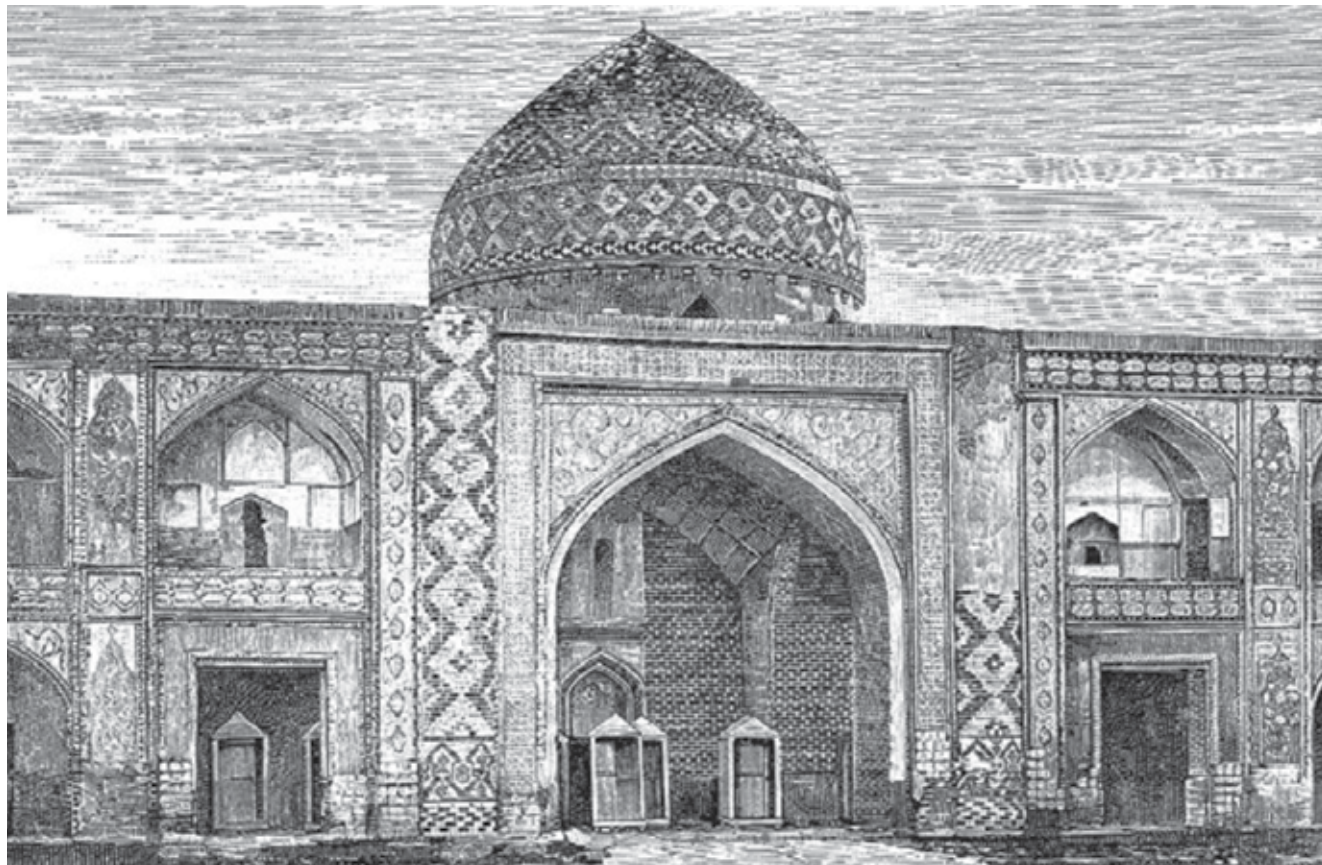
Pretendimet territoriale u përkeqësuan nga spastrimi i përgjakshëm etnik, veçanërisht në territoret që

ishin bërë pjesë e "Republikës Ararat". Anastas Mikoyan, një zyrtar i Partisë Bolshevike, shkroi: "Si rezultat i politikës reaksionare dhe shoviniste të qeverisë armene, myslimanët, të cilët përbëjnë dy të pestat e popullsisë së përgjithshme, po mënjanohej nga përfshirja në çdo formë qeverisjeje në vend. Ata u privuan plotësisht në vendlindje, ashtu si shtetasit e huaj. Njerëzit mund të mendojnë vetëm për ekzistencën fizike. Myslimanët janë terrorizuar. Një kërcënim që vjen nga çetat plaçkitëse është duke u afruar mbi ta. Duke vepruar me "ndjenja patriotike", ata po kërkojnë të pakësojnë forcat e huaja në Armeni duke i asgjësuar ato në masën më të madhe të mundshme".

Mikoyan shkroi më tej se **politika e përmendur kriminale që synonte persekutimin e myslimanëve pati një ndikim katastrofik mbi klasën punëtore armene, duke krijuar "një humnerë të thellë" midis kësaj të fundit dhe myslimanëve, që ishte "plot gjakderdhje dhe urrejtje reciproke"** dhe duke ngritur dyshime për "një kërcënim të vazhdueshëm hakmarrjeje dhe gjakderdhjeje të re të paraqitur ndaj popullit armen".

"Një situatë e tillë e terrorizuar reciproke midis punëtorëve myslimanë dhe armenë, forcon fuqinë e partisë kriminale Dashnaksutyun, e cila po materializon idenë "përçardhe sundo", duke përjetësuar qeverisjen e saj", tha ai (6).

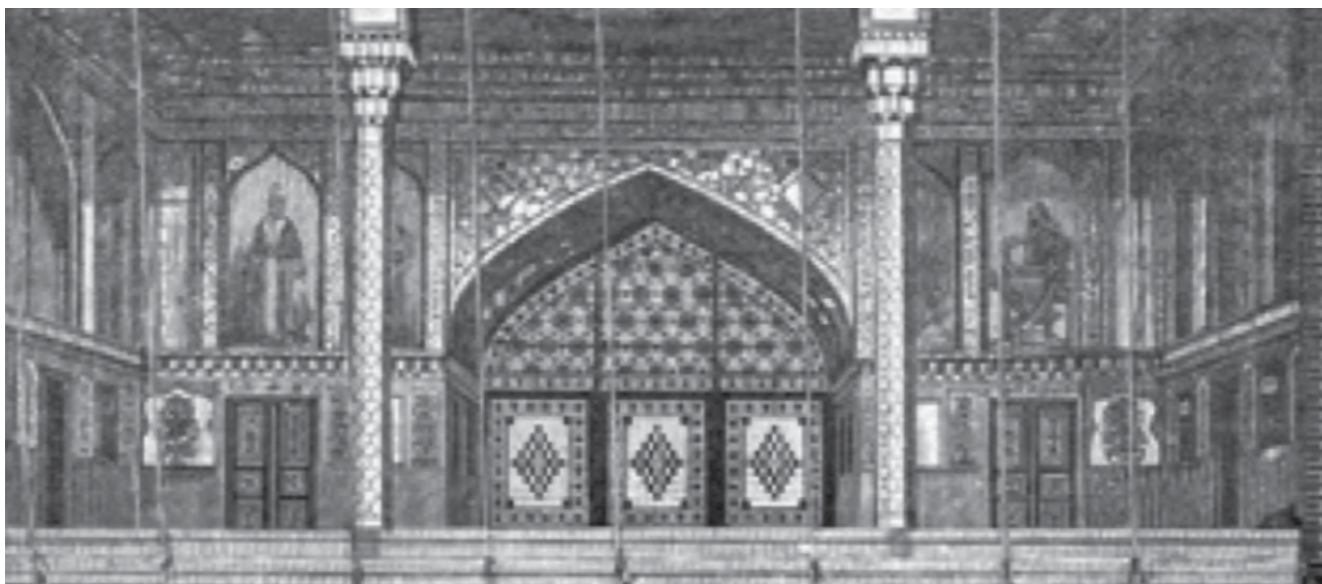
Xhamia e Sardarit brenda kalasë së Irevanit (shek. XVI). Xhamia u shkatërrua nga armenët në shekullin e 20-të

Mikoyan përmendi gjithashtu masakrat masive të kryera nga dashnakët në një artikull të botuar më 29 maj 1918. "Shovinistët dhe bandat e armatosura të pakontrollueshme armene, të verbuara nga urrejtja etnike dhe dëshira për hakmarrje, dogjën dhe shkatërruan plotësisht

200 fshatra me popullsi myslimane që arrinte në 135,000", tha ai (7).

Për më tepër, një dokument i përgatitur nga udhëheqësit bolshevikë, i cili u raportonte mbikëqyrësve të tyre për periudhën maj-qershor 1918, thoshte se "250

Brendësia e Pallatit Sardar (shek. XVIII) në Jerevan. Pallati u shkatërrua nga armenët në shekullin e 20-të

"Lojërat me kuaj përballë kalasë së Sardarabadit". 1830. Artisti G. Gagarin

vendbanime të banuara nga myslimanët u shkatërruan në territorin e Republikës së Armenisë gjatë krijimit të saj" (8).

Pasi morën si kryeqytet një qytet të lashtë azerbajxhanas, udhëheqësit e "Republikës Ararat", shteti i parë armen në Kaukazin e Jugut, kundërshtuan pritshmëritë e Këshillit Kombëtar të Azerbajxhanit, duke rritur ndjeshëm përpjekjet për zgjerimin ushtarak që synonte tokën ngjitur me Azerbajxhanin, dhe në të njëjtën kohë filloi spastrimi etnik i popullsisë autoktone të Azerbajxhanit në territorin e tyre. 🌟

Referencat

1. Протокол №3 заседания Мусульманского национального совета. 29.05.1918. Тифлис. – Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 970, сп. 1, д. 83, л. 51-52
2. Протокол №4 заседания Мусульманского национального совета. 01.06.1918. Тифлис. – ГААР, ф. 970, сп. 1, д. 83, л. 53-54
3. Протокол чрезвычайного заседания бывших членов – мусульман Закавказского Сейма. 27 мая. – ГААР, ф. 970, сп. 1, д. 1, л. 46-47
4. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. – Архив Службы государственной безопасности Азербайджанской Республики (АСГБАР), Л-164, л.173
5. Memorandum on the Political Situation in Trans-Caucasia. Confidential. October 28, 1918. Political Intelligence Department. Foreign Office. – FO 371/3301/27562
6. Микоян А. Об армянском империализме. – АСГБАР, Л-164, л. 285
7. Микоян А. К армяно-татарским отношениям в Южном Закавказье. – Известия Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов, 29.05.1918. № 100. - АСГБАР, Л-164, л. 292
8. Наша политика в Азербайджане (май-июнь). – Архив политических документов при Управлении делами Президента Азербайджанской Республики, фонд копий, №1488, л.1-7